

Η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στους καθηγητές Σωματικής Αγωγής¹ από το 1909 μέχρι το 1983

Μαρία Κουτσούμπα

Τομέας Γυμναστικής & Χορού, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑ Μ. Η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στους καθηγητές Σωματικής Αγωγής από το 1909 μέχρι το 1983. *Κινησιολογία*, Τομ. 5, Τεύχος 1, Σελ. 32-39. Η σχέση του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού με την Σωματική Αγωγή έχει ιστορία ενός αιώνα, σχέση η οποία αποτελεί και το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η διερεύνηση της σχέσης του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού με την Σωματική Αγωγή στο επίπεδο της ιστορικής τους εξέλιξης. Ειδικότερα, διερευνάται η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στις σχολές των καθηγητών Σωματικής Αγωγής, ώστε να προσδιοριστούν το περιεχόμενο του μαθήματος, οι διδάσκοντες και ο τρόπος διδασκαλίας τους καθώς και άρθρα και συγγράμματα που χρησιμοποιούνταν. Επιπλέον, το σημαντικότερο ερώτημα αφορά τους λόγους για τους οποίους ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός εισήχθη ως αντικείμενο διδασκαλίας των καθηγητών Σωματικής Αγωγής. Η ιστορική περίοδος που καλύπτει η έρευνα επεκτείνεται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έως και την ίδρυση του Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, δηλαδή από το 1909 έως το 1983, χρονιά που σηματοδότησε την ανωτατοποίηση των τμημάτων της Σωματικής Αγωγής στην Ελλάδα. Μεθοδολογικά η ιστορική έρευνα της περιόδου στηρίχθηκε σε πρωτογενείς, αλλά κυρίως σε δευτερογενείς πηγές. Διαπιστώθηκε ότι η εκπαίδευση των καθηγητών Σωματικής Αγωγής στους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς ξεκίνησε από τις πρώτες σχολές που δημιουργήθηκαν, καθώς και ότι η εμφάνιση διδακτικών εγχειριδίων και επιστημονικών άρθρων καθυστέρησε σε σύγκριση με την πρακτική διδασκαλία τους. Σε ότι αφορά δε τους διδάσκοντες αναδείχθηκε το γεγονός ότι ήταν καθηγητές σωματικής αγωγής και όχι χοροδιδάσκαλοι. Τέλος, αναφορικά με τους λόγους για τους οποίους ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός εισήχθη ως αντικείμενο διδασκαλίας των καθηγητών Σωματικής Αγωγής, πρέπει να τονισθεί ότι η εκπαίδευση στους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς εξυπηρετούσε τους ευρύτερους στόχους της εκπαίδευσης γενικότερα και της σχολικής εκπαίδευσης ειδικότερα, που στο σύγχρονο νεοελληνικό κράτος, από καταβολής, είχε ως στόχο την διαμόρφωση και επικράτηση μιας ενιαίας εθνικής ταυτότητας.

Λέξεις κλειδιά: ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΑΪΚΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΣ ΧΟΡΟΣ, ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός², αποτέλεσε και αποτελεί αντικείμενο διδασκαλίας στο πλαίσιο της εκπαίδευσης των καθηγητών σωματικής αγωγής στην Ελλάδα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παράλληλα, αποτέλεσε και αποτελεί αντικείμενο της σχολικής σωματικής αγωγής από την ίδια εποχή. Στη βάση αυτή, διαπιστώνεται ότι η σχέση του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού με την σωματική αγωγή έχει ιστορία ενός αιώνα, σχέση η οποία αποτελεί και το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Σκοπός λοιπόν της μελέτης αυτής είναι η διερεύνηση της σχέσης του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού με την σωματική αγωγή στο επίπεδο της ιστορικής τους εξέλιξης³. Για το σκοπό αυτό, εξετάσθηκε η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στις σχολές των καθηγητών σωματικής αγωγής ώστε να προσδιοριστούν το περιεχό-

μενο του μαθήματος, οι διδάσκοντες και ο τρόπος διδασκαλίας τους, καθώς και άρθρα και συγγράμματα που χρησιμοποιούνταν. Πέρα όμως από αυτά, το σημαντικότερο ιστορικό ερώτημα αφορά τους λόγους για τους οποίους ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός εισήχθη ως αντικείμενο διδασκαλίας των καθηγητών Σωματικής Αγωγής αλλά και ως αντικείμενο της σχολικής Σωματικής Αγωγής.

Η ιστορική περίοδος που κάλυψε η έρευνα, επεκτάθηκε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως και την ίδρυση του Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (1983) που σηματοδότησε και την ανωτατοποίηση της Σωματικής Αγωγής στην Ελλάδα. Και αυτό διότι η μοναδική σχολή γυμναστών που υπήρχε στην Ελλάδα μέχρι το 1970 έδρευε στην Αθήνα. Επιπλέον, η συγκεκριμένη περίοδος που εξετάζουμε αντιδιαστέλλεται από την επόμενη από το γεγονός ότι μέχρι τότε η εκπαίδευση των καθηγητών σωματικής αγωγής δεν ήταν πανεπιστημιακού επιπέδου. Μεθοδολογικά η ιστορική έρευνα της περιόδου στηρίχθηκε σε

Επικοινωνία

Κουτσούμπα Μ: makouba@phed.uoa.gr

πρωτογενείς, αλλά κυρίως σε δευτερογενείς πηγές. Συγκεκριμένα αξιοποιήθηκαν συνεντεύξεις με ζώντες διδάσκοντες στην σχολή γυμναστών αλλά και ιστορικές έρευνες σε συναφή ζητήματα. Επιπροσθέτως, συλλέχθηκαν και μελετήθηκαν τα συγγράμματα και η αρθρογραφία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού που εκδόθηκαν στο πλαίσιο της σωματικής αγωγής κατά την χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Για την ανεύρεση των πηγών χρησιμοποιήθηκε η βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, η βιβλιοθήκη του Τ.Ε.Φ.Α.Α. Πανεπιστημίου Αθηνών, τα περιοδικά του Συλλόγου Ελλήνων Γυμναστών και της Εταιρείας Γυμναστικών Μελετών καθώς και το αρχείο του Εθνικού Τυπογραφείου. Τα στοιχεία που αντλήθηκαν από την Βουλή και το αρχείο του εθνικού τυπογραφείου, αφορούσαν τις εφημερίδες της κυβέρνησης και συγκεκριμένα τα διάφορα νομοθετικά διατάγματα που σχετίζονται με την φυσική αγωγή και το χορό από το 1899 έως το 1983 με την ίδρυση του Τ.Ε.Φ.Α.Α.

Ιστορική εξέλιξη

Η ιστορία της εκπαίδευσης των καθηγητών σωματικής αγωγής στην νεότερη Ελλάδα αρχίζει να καταγράφεται από το 1882. Τότε λειτούργησε για πρώτη φορά ανεπίσημα Σχολή Γυμναστικής διάρκειας 40 ημερών (Αντωνίου, 1987:39-40) υπό την εποπτεία του Ιωάννη Φωκιανού⁴ και με εκπαιδευτή τον οπλοδιδάσκαλο Ν. Πύργο (Παυλίνης, 1953). Η ανεπίσημη αυτή σχολή θα επαναληφθεί το 1884 αυτή τη φορά με την εποπτεία και την διδασκαλία του Φωκιανού (Αντωνίου, 1987). Το 1891 ο Φωκιανός και πάλι, ως πρόεδρος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, εισηγείται και ιδρύει με την εποπτεία του Συλλόγου, Σχολή Γυμναστών διάρκειας ενός έτους και γυμναστριών διάρκειας ενός εξαμήνου (Κουλούρη, 1997:60-61). Στις σχολές αυτές δεν υπάρχει καμία αναφορά στη διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού ή έστω κάποια αναφορά για κάποιου είδους χορευτική κίνηση.

Σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή και, ειδικότερα, στη διδασκαλία κινητικών δεξιοτήτων με συνοδεία μουσικής, πραγματοποιείται το 1899 με τον ΒΧΚΑ Νόμο όπου επίσημα ιδρύεται στην Αθήνα «Σχολή Γυμναστών» στην οποία διδάσκονται τόσο παιδιές όσο και θεωρητικά μαθήματα, ενώ μεταξύ άλλων αναφέρονται και διάφορα άσματα εφαρμοσμένα σε διάφορες ασκήσεις (ΦΕΚ Α 141, Νόμος ΒΧΚΑ, 1899, Κεφάλαιο Β, άρθρο 17). Το 1918 καταργείται η «Σχολή Γυμναστών» και ιδρύεται το «Διδασκαλείο Γυμναστικής» στο οποίο η φοίτηση διαρκούσε δύο χρόνια (Νόμος 1406, ΦΕΚ 101, τεύχος α, 30/4/1918). Σε αυτό, ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός περιλαμβανόταν στον κύκλο των γυμναστικών ασκήσεων και διδασκόταν από καθηγητές της γυμναστικής - για την πρώτη όμως διετία επιτράπηκε η πρόσληψη επαγγελματία χοροδιδασκάλου. Η χρονολογία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς είναι η πρώτη φορά που ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι της γυμναστικής επιστήμης. Μάλιστα, απαραίτητη προϋπόθεση για την προαγωγή των μαθητών του Διδασκαλείου ήταν και «η εξέταση ενός ελληνικού χορού και του αντίστοιχου άσματος» (ΦΕΚ 143, τεύχος α, 27/6/1919).

Τομή στην πορεία της γυμναστικής επιστήμης στην

Ελλάδα αποτέλεσε η δεκαετία του 1930. Συγκεκριμένα, το 1932, ιδρύεται η «Γυμναστική Ακαδημία» που ήταν Ανώτερο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα και υπαγόταν στην άμεση εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας (Νόμος 5620, ΦΕΚ 290, 31/8/1932). Η φοίτηση στη «Γυμναστική Ακαδημία» ήταν τριετής και συνεπαγόταν την αναβάθμιση του επιπέδου σπουδών και των μαθημάτων, θεωρητικών και πρακτικών. Το πρακτικό μέρος περιελάμβανε και «εθνικούς» χορούς, τη διδασκαλία των οποίων αναλάμβανε, σύμφωνα με τον Νόμο, αναγνωρισμένος χοροδιδάσκαλος με ειδικότητα στους ελληνικούς χορούς (Νόμος 5780, ΦΕΚ 271, 19/9/1933, άρθρο 8). Το 1939 καταργείται η «Γυμναστική Ακαδημία» και στην θέση της ιδρύεται γυμναστική σχολή με την επωνυμία «Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής» (Ε.Α.Σ.Α.). Η Ε.Α.Σ.Α. ήταν Ανώτερο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα και η φοίτηση των σπουδαστών για απόκτηση πτυχίου ορίσθηκε στα τρία έτη (Αναγκαστικός Νόμος 2057, ΦΕΚ 469, τεύχος Α, 1/11/1939). Στο πλαίσιο της Ε.Α.Σ.Α. οι «εθνικοί» χοροί αποτελούσαν υποχρεωτικό μάθημα και στα τρία έτη σπουδών. Το 1975 η Ε.Α.Σ.Α. άρχισε να λειτουργεί με 4-ετή φοίτηση και δημιουργήθηκαν οι πρώτες ειδικότητες.

Το 1983 καταργείται η Ε.Α.Σ.Α. και στην θέση της λειτουργεί το ανεξάρτητο Τμήμα Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών καθορίσθηκαν με βάση τις ισχύουσες για τα αντίστοιχα Α.Ε.Ι. διατάξεις (Προεδρικό Διάταγμα 107, 12/04/1983, άρθρο 1). Η φοίτηση στο Τ.Ε.Φ.Α.Α. ορίσθηκε σε 4 χρόνια, ενώ στο πρόγραμμα σπουδών περιλαμβάνονταν μαθήματα πρακτικά με τις αντίστοιχες θεωρίες τους, μαθήματα κατεξοχήν θεωρητικά και, τέλος, μαθήματα επιλογής. Η διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού στο Τ.Ε.Φ.Α.Α. Πανεπιστημίου Αθηνών σε προπτυχιακό επίπεδο ήταν υποχρεωτική για δύο εξάμηνα, χειμερινό και εαρινό, ενώ την ίδια χρονιά (1983-84) δημιουργήθηκε και ειδικότητα «Ελληνικός Παραδοσιακός Χορός». Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, το διάστημα αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο της εργασίας αυτής οπότε και δεν θα αναλυθεί περισσότερο.

Περιεχόμενο & τρόπος διδασκαλίας

Όσον αφορά το περιεχόμενο του μαθήματος του ελληνικού παραδοσιακού χορού από την αρχή της θεσμοθέτησης της Σωματικής Αγωγής και μέχρι την ίδρυση της «Γυμναστικής Ακαδημίας», τα γραπτά τεκμήρια είναι πολύ περιορισμένα και αφορούν κάποιες αναφορές γενικά στο χορό. Οι πληροφορίες αρχίζουν να πληθαίνουν και να συγκεκριμενοποιούνται από την εποχή της «Γυμναστικής Ακαδημίας» και μετά. Ειδικότερα, την περίοδο αυτή αναφέρεται η διδασκαλία ενός αριθμού χορών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας όπως η Ήπειρος (ο ρόβας, το φυσούνι και η κωστηλάτα), η Μακεδονία (ο Νικολός), η Κρήτη (ο κρητικός πεντοζάλης), τα Δωδεκάνησα (η δωδεκανησιακή σούστα και το γαϊτανάκι της Ρόδου), τα Μέγαρα (η τράτα) και η Νάξος (η βλάχα) (Λουτζάκη, 1992: 27046) Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κατά την περίοδο αυτή η διδασκαλία των χορών γινόταν με τη συνοδεία πιάνου. Η πρακτική αυτή, θα αλλάξει την δεκαετία του 1970 και, συγκεκριμένα, γύρω στο 1975 όταν αποσπάται στη σχολή ο καθηγητής τότε φυ-

σικής αγωγής Ηλίας Δήμας και εισάγει τη χρήση της παραδοσιακής μουσικής στη διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού (Αλωνιστιώτη & Καμολίκη, 2006; Β. Γ., 2010:54-57; Δήμας, 2005).

Σε ότι αφορά τους διδάσκοντες των χορών δεν ανευρέθησαν σε πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές αναφορές σε συγκεκριμένα ονόματα για την περίοδο μέχρι την ίδρυση της «Γυμναστικής Ακαδημίας». Οι πηγές μας είναι οι ιδρυτικοί νόμοι των ιδρυμάτων που απλώς αναφέρονται σε επαγγελματίες χοροδιδασκάλους. Ο πρώτος χοροδιδάσκαλος που αναφέρεται είναι ο Χαράλαμπος Σακελαρίου, ο επονομαζόμενος δάσκαλος «εθνικών» χορών, ο οποίος δίδαξε τόσο στη «Γυμναστική Ακαδημία» όσο και στην Ε.Α.Σ.Α. τουλάχιστον έως το 1952 (Γιαννάκης, 1998:79). Αν αναλογιστεί κανείς την ταυτόχρονη διδασκαλία του Σακελαρίου και στο «Λύκειο Ελληνίδων», τότε δεν είναι άξιο απορίας το γεγονός ότι οι χοροί που είχε θεσπίσει «έμειναν γνωστοί στην ιστορία του δημοτικού χορού ως "οι σχολικοί χοροί", που χρησιμοποιήθηκαν ως διδακτέα ύλη για το μάθημα των ελληνικών χορών στην δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση, αφού για περισσότερο από τριάντα χρόνια είχε διαμορφώσει τις αντιλήψεις γύρω από τη διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού στην Ελλάδα» (Λουτζάκη, 1992:32). Μετά τον Σακελαρίου τη διδασκαλία του μαθήματος των «εθνικών» χορών στην Ε.Α.Σ.Α. αναλαμβάνουν ο Κωνσταντίνος Λάμπρου και περισσότερο ο Χριστόφορος Νέζος. Μάλιστα ο Χριστόφορος Νέζος, κατά την πρώτη χρονιά διδασκαλίας, συνέπεσε με τον Σακελαρίου ο οποίος στη συνέχεια λόγω προχωρημένης ηλικίας αποχώρησε (Ανδρεοπούλου, 2005, Γιαννάκης, 1998:80). Στη συνέχεια, εμφανίζεται η καθηγήτρια σωματικής αγωγής Εριφύλη Λάλου και λίγο αργότερα ο Ηλίας Δήμας. Μάλιστα οι δύο αυτοί διδάσκοντες συνεχίζουν τη διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού και στο Τ.Ε.Φ.Α.Α., ενώ και οι δύο αποκτούν την ιδιότητα μέλους ΔΕΠ.

Με βάση τις ανευρεθείσες πηγές, το πρώτο διδακτικό εγχειρίδιο για τους σπουδαστές καθηγητές σωματικής αγωγής που εκδόθηκε από καθηγητή σωματικής αγωγής αναφορικά με τον ελληνικό λαϊκό παραδοσιακό χορό, ήταν αυτό του Χαράλαμπου Σακελαρίου με τίτλο «Ελληνικοί Χοροί» που εκδόθηκε το 1940. Το βιβλίο αυτό αποτελεί μία συλλογή χορών καθώς και τα αντίστοιχα αυτών τραγούδια. Στην εισαγωγή ο συγγραφέας δίνει στοιχεία για το χορό στην αρχαία Ελλάδα, καθώς και τις απόψεις κάποιων από τους μεγάλους φιλοσόφους για το χορό. Στη συνέχεια, περιγράφονται χοροί οι οποίοι χωρίζονται ανάλογα με τις περιοχές από τις οποίες προέρχονται. Έτσι αναγράφονται: 1) καλαματιανοί, 2) τσάμικοι χοροί, 3) Θεσσαλικοί χοροί, 4) Ηπειρώτικοι χοροί, 5) Κρητικοί χοροί και, τέλος, χοροί από τα Μέγαρα, την Ρούμελη και την Πελοπόννησο (Σακελαρίου, 1940). Στο τέλος του βιβλίου καταγράφονται οι κινήσεις κάποιων από τους χορούς με τη χρήση της μεθόδου της απεικόνισης των βημάτων (πατούσες).

Ένα άλλο διδακτικό εγχειρίδιο είναι αυτό του Βασίλη Παπαχρήστου που εκδόθηκε το 1960 (Παπαχρήστου, 1960). Συγκεκριμένα, ο Παπαχρήστου δημοσίευσε δύο συλλογές ελληνικών χορών που συνέλεξε από τον τόπο καταγωγής του. Σύμφωνα με την Λουτζάκη «οι συλλογές αυτές

δίνουν περισσότερο βάρος στο τεχνικό μέρος του χορού και λιγότερο στο λαογραφικό-ιστορικό πλαίσιο» (Λουτζάκη, 1992:35). Στη συνέχεια, το 1975, ο Ηλίας Δήμας, αποσπασμένος καθηγητής φυσικής αγωγής στην Ε.Α.Σ.Α. τότε, εξέδωσε το βιβλίο με τίτλο «Ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί». Ο συγγραφέας στην εισαγωγή κάνει εκτενείς αναφορές στην λαογραφία, το τραγούδι, το χορό, την ιστορία, τη διδασκαλία των χορών, τα μουσικά όργανα και την παραδοσιακή φορεσιά. Επίσης, αναλύει χορούς με τη χρήση της μεθόδου της απεικόνισης των βημάτων (πατούσες) από τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο, την Μακεδονία, τη Θράκη, την Ανατολική Ρωμυλία, τα νησιά και τέλος από την Κρήτη και τον Πόντο (Δήμας, 1975).

Σε ότι δε αφορά στα επιστημονικά άρθρα, η παλαιότερη αναφορά στον παραδοσιακό χορό εντοπίστηκε σε τεύχος του περιοδικού «Ελληνική Αγωγή» του έτους 1933. Η «Ελληνική Αγωγή» ήταν περιοδικό που εξέδωσε η Εταιρεία Γυμναστικών Μελετών.⁵ Η αναφορά αυτή έχει τον τίτλο «Ο Τσάμικος χορός από γυμναστικής απόψεως» και συγγραφέα τον καθηγητή σωματικής αγωγής Γεώργιο Φυλακτό (Φυλακτός, 1933:210-212). Το συγκεκριμένο άρθρο είναι το μοναδικό που ασχολείται με τον ελληνικό λαϊκό παραδοσιακό χορό και διαπραγματεύεται την σχέση του με την Σωματική Αγωγή. Υπάρχουν στο περιοδικό κάποιες ακόμη αναφορές στον ελληνικό λαϊκό παραδοσιακό χορό, όλες όμως ασχολούνται με αυτόν εμμέσως περιγράφοντας ειδησεογραφικά γυμναστικές επιδείξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το τεύχος του περιοδικού το έτος 1936 που παρουσιάζει γυμναστικές επιδείξεις από πολλές περιοχές της Ελλάδας (Ελληνική Αγωγή, τεύχος 5-7, 1936). Αναλύσεις ελληνικών παραδοσιακών χορών αρχίζουν να εμφανίζονται στο περιοδικό του Συλλόγου Ελλήνων Γυμναστών με τίτλο «Γυμναστική» που εκδόθηκε το 1952. Τα συγκεκριμένα άρθρα που εμπεριέχουν αναλύσεις κινήσεων και λαογραφικές πληροφορίες υπογράφει ο Χαράλαμπος Σακελαρίου ο οποίος διδάσκει ελληνικούς λαϊκούς παραδοσιακούς χορούς στην Ε.Α.Σ.Α. Στο πρώτο μάλιστα τεύχος του νεοεκδιδόμενου περιοδικού ο Σακελαρίου γράφει επιχειρηματολογώντας για τον χορό ως στοιχείο της αγωγής (Σακελαρίου, 1952:5-10). Ακολουθούν σε άλλα τεύχη αναλύσεις χορών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι για όλη την ερευνώμενη περίοδο η θεωρητική προσέγγιση του παραδοσιακού χορού είναι καθαρά λειτουργική, με την έννοια της χρήσης του ως μέσου άσκησης.⁶ Με άλλα λόγια, κατά την περίοδο αυτή, ο χορός δεν προσεγγίζεται ως ένα «συμβολικό σύστημα» «ανοικτής δημιουργίας» νοημάτων (Giurchescu, 1994) και βεβαίως δεν προσεγγίζεται ούτε μέσα από την καλλιτεχνική του διάσταση (Adshead et al., 1988). Δηλαδή ως μία τέχνη που έχει ακροατήριο, τεχνική, δημιουργό και είναι ένα μέσο έκφρασης. Για αυτό τον λόγο όλη αυτή την περίοδο ο παραδοσιακός χορός δεν προσεγγίζεται ως μέσο συναισθηματικής εκπαίδευσης (McFee, 1994).

Ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός & σωματική αγωγή

Το ερώτημα που αναδύεται στο σημείο αυτό έχει να κάνει με το ποιος ή ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην είσοδο του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στην εκ-

παίδευση των καθηγητών Σωματικής Αγωγής. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό σχετίζεται με το λόγο της εισαγωγής του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στο πρόγραμμα της σχολικής σωματικής αγωγής. Μια απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνει η ιστορικός Χριστίνα Κουλούρη, η οποία επισημαίνει ότι «η εισαγωγή των εθνικών χορών [το 1910 στην ιδρυθείσα Σχολή Γυμναστών] στηρίζεται στην ίδια επιχειρηματολογία και εγγράφεται στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο με την πρόκριση των 'εθνικών'-παραδοσιακών παιχνιδιών αντί για τα εισαγόμενα παιχνίδια [σπορ]» (Κουλούρη, 1997:68). Το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται η Κουλούρη επιδιώκει τα παιχνίδια να έχουν εθνικό χαρακτήρα, να προέρχονται δηλαδή από την παράδοση είτε την τοπική είτε την ευρύτερη και κοινά διαμορφωμένη στον Ελλαδικό χώρο της εποχής της Τουρκοκρατίας (Κουλούρη, 1997). Τις απόψεις αυτές είχε διατυπώσει ο Υπουργός Αθανάσιος Ευταξίας (Γαβρόγλου, Δάλλας, Μαρωνίτης, 2009)⁷ από τα τέλη του 19ου αιώνα, αλλά και ο Δημήτριος Βικέλας. Η ερμηνεία της Κουλούρη κινείται προς την σωστή κατεύθυνση και μάλιστα προχωρά βαθύτερα στο ιδεολογικό επίπεδο θεωρώντας ότι η διδασκαλία των 'εθνικών' χορών ήταν ένας τρόπος αντίδρασης στις εισαγόμενες ξένες παιδιές-σπορ. Το ερώτημα όμως στο οποίο δεν απαντά η ερμηνεία της Κουλούρη είναι το γιατί τον ρόλο του αντίβαρου στις ξένες παιδιές αναλαμβάνουν οι λαϊκοί παραδοσιακοί χοροί και όχι, για παράδειγμα, τα τοπικά παραδοσιακά παιχνίδια. Άλλωστε τα παραδοσιακά παιχνίδια παρουσιάζονται και συζητούνται ευρέως στα περιοδικά των καθηγητών σωματικής αγωγής της εποχής όπως, για παράδειγμα, η «Ελληνική Αγωγή» (Χειμάρρα, 1968).

Το ερώτημα γίνεται ακόμη οξύτερο, αν ληφθεί υπόψη ότι την εποχή εκείνη είναι άγνωστο το έργο του θεωρητικού του χορού, χορογράφου και χορευτή Rudolf Laban, που μπορεί να αιτιολογήσει και να δικαιολογήσει την είσοδο του χορού στο πρόγραμμα της σωματικής αγωγής (Foster, 1977; Κουτσούμπα, 2005). Η αιτιολόγηση αυτή στηρίζεται στην ανάλυση της ανθρώπινης κίνησης με βάση τις τέσσερις «κινητικές έννοιες», που εισήγαγε ο Laban (Wall & Murray, 1990). Οι τέσσερις αυτές κινητικές έννοιες σύμφωνα με τον Laban είναι οι εξής: 1) η γνώση του σώματος (τι κάνει το σώμα;), 2) η αντίληψη χώρου (που κινείται το σώμα;), 3) η έννοια της προσπάθειας (πώς κινείται το σώμα;) και 4) οι σχέσεις (με ποιόν, με τι κινείται;) (Ζουνχιά, 2000:102). Κάθε ανθρώπινη κίνηση λοιπόν περιέχει και τις τέσσερις αυτές κινητικές έννοιες, αλλά με διαφορετική συμμετοχή η κάθε μια. Η συμμετοχή της κάθε μιας εξαρτάται από το είδος της κίνησης. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της σωματικής αγωγής, οι κινητικές αυτές έννοιες αφομοιώνονται από τους ασκούμενους μέσα από τρεις διαφορετικές μορφές κινητικής δραστηριότητας: τα παιχνίδια, τη γυμναστική και το χορό (Ζουνχιά, 2000:102). Ως εκ τούτου, ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός, καθ' όσον είναι μια μορφή κίνησης κι αυτός, όπως και κάθε είδος χορού, είναι μια από τις τρεις διαφορετικές μορφές κινητικής δραστηριότητας (παιχνίδι, γυμναστική, χορός) η οποία βοηθά στο να αφομοιωθούν οι κινητικές έννοιες στο πλαίσιο της Σωματικής Αγωγής. Μάλιστα, η συμβολή του είναι μοναδική καθώς παρουσιάζει ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις άλλες μορφές κινητικής δρα-

στηριότητας. Από τη στιγμή λοιπόν που ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός είναι ένας τρόπος επίτευξης κάποιων από τους στόχους της Σωματικής Αγωγής, λογικά ανήκει και σε ένα από τα αντικείμενά της (Κουτσούμπα & Τυρονολά, 2003). Όλη αυτή όμως η επιχειρηματολογία δεν ήταν γνωστή τότε.

Μια ενδεχόμενη απάντηση στο ζητούμενο για το ποιός ή ποιοί είναι οι λόγοι για τους οποίους ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός ανέλαβε την εποχή εκείνη το ρόλο του αντίβαρου στις εισαγόμενες παιδιές-σπορ σχετίζεται με δύο αλληλοσυμπληρούμενες ερμηνείες: αφενός ήταν κατάλληλο μέσο για την κατασκευή ταυτότητας, που στην συγκεκριμένη περίπτωση ήταν η εθνική ταυτότητα, και αφετέρου ήταν καταλληλότερο μέσο από ότι τα παραδοσιακά παιχνίδια. Ειδικότερα, η εποχή στην οποία αναφερόμαστε χαρακτηρίζεται από τους Βαλκανικούς πολέμους και την εδαφική επέκταση της χώρας, αλλά και από την Μικρασιατική καταστροφή. Το ζήτημα λοιπόν της εθνικής ταυτότητας ήταν κυρίαρχο εκείνη την εποχή αλλά και προγενέστερα. Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι Έλληνες προσπάθησαν να συγκροτήσουν την εθνική τους ταυτότητα πολύ πριν την επανάσταση του 1821 χρησιμοποιώντας μια σειρά από εργαλεία, μεταξύ των οποίων την γλώσσα, την ιστορία και την γεωγραφία (Peckham, 2001). Σε ότι αφορά την γλώσσα είναι ευρέως γνωστές οι προσπάθειες Ελλήνων διανοητών του 18^{ου} αιώνα να δημιουργήσουν μία ενιαία γλώσσα (Κιτρομηλίδης, 1984:102-112). Χαρακτηριστική, για παράδειγμα, είναι η προσπάθεια του Αδαμάντιου Κοραή για την δημιουργία μιας μορφής της ελληνικής γλώσσας και η συμβολή του στη διαμόρφωση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Κιτρομηλίδης, 1984). Στο χώρο της ιστορίας είναι επίσης γνωστή η προσπάθεια των Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου τον 19^ο αιώνα «να θέσουν τις βάσεις για τη συγκρότηση μιας εθνικής ιστοριογραφικής σχολής, προσανατολίζοντας το έργο τους στην κατάδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους από τους αρχαίους χρόνους ως της σύγχρονης εποχής» (Τζάκης, 2003:295). Η χρήση της γεωγραφίας ξεκίνησε και αυτή όπως της γλώσσας από τον 18^ο αιώνα με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ιώσηπο Μοισιόδακα (Κιτρομηλίδης, 1985).⁸ Μέσα από την γεωγραφία (Liakos, 2007)⁹ του 18ου αιώνα περιγράφεται σχέση λαών και τόπων, αναδεικνύονται τοπωνύμια και χαρτογραφούνται τόποι. Επίσης, μελετώνται ήθη και έθιμα και για αυτό πολλοί θεωρούν ότι οι ιστορικές ρίζες της λαογραφίας του 19ου αιώνα ανευρίσκονται στην γεωγραφία του 18^{ου} αιώνα (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978). Τελικά, μέσα από όλα αυτά η γεωγραφία χρησιμοποιείται για την εθνικοποίηση χώρων.

Στη βάση των παραπάνω, ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός μπορεί να λειτουργήσει και στο χώρο της γλώσσας¹⁰ και στο χώρο της ιστορίας και στον χώρο της γεωγραφίας και στον χώρο της λαογραφίας. Με άλλα λόγια, ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός μπορεί να λειτουργήσει ιδεολογικά ως κατάλληλο εργαλείο κατασκευής εθνικής ταυτότητας, γεγονός που αποδεικνύεται και από την ιστορική εξέλιξη του όρου που χρησιμοποιήθηκε. Ειδικότερα, ενώ αρχικά γίνεται χρήση του όρου 'εθνικοί χοροί', στην πορεία αυτός μετασχηματίζεται σε 'ελληνικός χορός'

για να φτάσει αργότερα στην ονομασία 'ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός'. Οι αλλαγές αυτές, αναμφίβολα, δεν είναι τυχαίες, καθώς σηματοδοτούν διαφοροποιήσεις στον τρόπο αντίληψης¹¹ της εθνικής ταυτότητας. Έτσι, ο αρχικός όρος 'εθνικός χορός' και ο διάδοχός του 'ελληνικός χορός' παραπέμπουν σε μια γενική αντίληψη της ελληνικότητας. Από την άλλη ο όρος 'ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός' που εμφανίζεται και στις μέρες μας παραπέμπει σε μια ειδικότερη αντίληψη της ελληνικότητας όπου ο χορός εμπεριέχει στοιχεία πολιτισμού (παραδοσιακός) αλλά και κοινωνικής διαφοροποίησης (λαϊκός). Σε κάθε περίπτωση όμως στις μέρες μας φαίνεται η χρήση του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού να απομακρύνεται από τον ρόλο της κατασκευής της εθνικής ταυτότητας, καθώς παρατηρείται η διδασκαλία ενός αριθμού χορών πολύ ευρύτερου αυτού των πρώτων χρόνων που πια συμπεριλαμβάνει χορούς από περιοχές που δεν ανήκουν στο Ελληνικό Κράτος (για παράδειγμα χοροί από την Καππαδοκία). Έτσι στις μέρες μας φαίνεται ότι η εθνική ταυτότητα ορίζεται με όρους εθνότητας και λιγότερο με όρους έθνους. Η διάκριση των εννοιών «έθνους» και «εθνότητας» είναι κρίσιμη γιατί το έθνος αποτελεί τον νομιμοποιητικό παράγοντα του κοσμικού κράτους, ενώ η εθνότητα έχει πολιτισμικό χαρακτήρα (Βερέμης, Κιτρομηλίδης, Κολιόπουλος, Κωφός, Κιτρόεφ, 2003:13). Με απλά λόγια, φαίνεται ότι στις μέρες μας ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός δεν διαμορφώνει εθνική, αλλά εθνοτική, δηλαδή πολιτισμική κυρίως ταυτότητα.

Παρόλα αυτά, η παραπάνω θέση χρήζει περισσότερης στήριξης, μια και κάποιος θα μπορούσε να αντιπαραθέσει ότι και τα παραδοσιακά παιχνίδια μπορούν να συσχετισθούν με την γλώσσα, την ιστορία, την γεωγραφία και την λαογραφία. Γιατί λοιπόν ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός είναι καταλληλότερος των παραδοσιακών παιχνιδιών; Η απάντηση βρίσκεται στη δυνατότητα που παρείχε ο παραδοσιακός χορός ως αντικείμενο στο να στηριχθεί η επικρατούσα την εποχή εκείνη άποψη περί της σωματικής αγωγής. Ειδικότερα, η Κουλούρη (1997:47) αναφέρει για τον αθλητισμό και την σωματική άσκηση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα:

«...τα αθλήματα που καλλιεργούνται και ο χαρακτήρας των πρώτων αθλητικών σωματείων εμπνεόταν σε μεγάλο βαθμό από την αρχαιοελληνική παράδοση. Αντίστοιχα τα πρόσωπα που θα πλαισιώσουν και θα υποστηρίξουν την ανάπτυξη του αθλητισμού συνδέονται κατά τις πρώτες δεκαετίες με την εκπαίδευση. Η σωματική άσκηση εξάλλου θα στηρίξει τη νομιμοποίησή της στην παιδαγωγική της αναγκαιότητα και γι' αυτό θα παρουσιασθεί κατεξοχήν με τη μορφή της γυμναστικής [σωματικής αγωγής] και όχι των σπορ».

Το στοιχείο που αναδεικνύει η Κουλούρη σε σχέση με την σωματική αγωγή στην Ελλάδα είναι ότι η νομιμοποίηση της παιδαγωγικής της αναγκαιότητας αντλεί επιχειρήματα από την αρχαιοελληνική παράδοση. Φαίνεται ότι αυτό συνεχίζεται και στην περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία. Συγκεκριμένα, στο άρθρο του στο περιοδικό «Ελ-

ληνική Αγωγή» το 1933, ο Φυλακτός (1933:212) αναφέρει:

«Ο Τσάμικος παρουσιάζει μεγίστην ομοιότητα με την αρχαία όρχηση, ως τούτο καταφαίνεται καλύτερον από μίαν περικοπή του Γαληνού... Συγκρινόμενοι όμως και αυτοί [οι ελληνικοί χοροί] προς τους σημερινούς εν χρήσει και καθ' εκάστην επινοουμένους για εμπορική χρήση Ευρωπαϊκούς χορούς είναι αναμφισβητήτως γυμναστικότεροι και υγιεινότεροι».

Αλλά και ο Σακελαρίου (1952:9) στο περιοδικό «Γυμναστική» αναφέρει:

«Ο χορός, εκδήλωσις ανέκαθεν της κοινωνικής ζωής... απετέλει δε και αποτελεί σπουδαίον στοιχείον δια την συμπλήρωση της αγωγής. Ο Σωκράτης θεωρεί τον χορόν ως παμμερή άσκησιν... Ο Πλάτων θεωρεί τον χορόν θείο δώρημα...».

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός μπορούσε ευκολότερα να ενταχθεί στο πλαίσιο της Σωματικής Αγωγής από τα παραδοσιακά παιχνίδια, μια και στήριζε την νομιμοποίηση της ένταξής του στην κλασική αρχαιότητα.¹²

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία, μελετήθηκε η ιστορική πορεία και συνάμα εξέλιξη του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στο πλαίσιο της Σωματικής Αγωγής. Η μελέτη αυτή ξεκίνησε από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα όπου εισήχθη για πρώτη φορά σαν μάθημα η διδασκαλία του στην τότε «Σχολή Γυμναστών» μέχρι και την ίδρυση του Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Πολλοί μελετητές του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού που δεν ανήκουν στο συγκεκριμένο χώρο έχουν αναρωτηθεί για την παρουσία του χορού στο πλαίσιο της σωματικής αγωγής. Μέσα από την εργασία αυτή έγινε προσπάθεια να απαντηθεί το γιατί και πώς ιστορικά ο ελληνικός λαϊκός παραδοσιακός χορός έγινε αντικείμενο διδασκαλίας των καθηγητών Σωματικής Αγωγής. Συνοψίζοντας την απάντηση που δόθηκε αναφορικά με το πώς, πρέπει καταρχήν να επισημανθεί ότι η εκπαίδευση των καθηγητών σωματικής αγωγής στους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς ξεκίνησε από τις πρώτες σχολές που δημιουργήθηκαν. Επιπλέον, πρέπει να τονισθεί ότι η εμφάνιση διδακτικών εγχειριδίων και επιστημονικών άρθρων καθυστέρησε σε σύγκριση με την πρακτική διδασκαλία τους. Σε ότι αφορά δε τους διδάσκοντες πρέπει να αναδειχθεί το γεγονός ότι ήταν καθηγητές σωματικής αγωγής και όχι χοροδιδάσκαλοι. Συνοψίζοντας την απάντηση που δόθηκε αναφορικά με το γιατί, πρέπει κατά πρώτον να τονισθεί ότι η εκπαίδευση στους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς εξυπηρετούσε τους ευρύτερους στόχους της σχολικής εκπαίδευσης που στο σύγχρονο νεοελληνικό κράτος είχε από καταβολής της ως στόχο της την διαμόρφωση και επικράτηση μιας ενιαίας εθνικής ταυτότητας (Μπουζάκης, 2001). Αυτό άλλωστε δεν είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης μόνο στο ελληνικό κράτος αλλά και στα συστήματα εκπαίδευσης των περισσότερων κρατών-εθνών.¹³ Αυτός ο σκοπός μπορούσε να εξυ-

πηρητηθεί πολύ καλά από την διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού. Επιπλέον, η διδασκαλία αυτή μπορούσε να αιτιολογηθεί στη βάση της αρχαιοελληνικής παράδοσης. Αυτό ήταν ιδιαίτερα 'βολικό' από την στιγμή που και η σωματική αγωγή αντλούσε επιχειρήματα σχετικά με την σπουδαιότητά της από την ίδια παράδοση.

Παρόλα αυτά εξακολουθούν να υπάρχουν δύο αλληλοσχετιζόμενα γεγονότα που ενδεχομένως δημιουργούν πρόβλημα στο προταθέν στην εργασία ερμηνευτικό σχήμα. Το πρώτο αφορά την χρησιμοποίηση πιάνου στην διδασκαλία του παραδοσιακού χορού για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Το δεύτερο αφορά το γεγονός ότι χοροί όπως το τσάμικο, ο συρτός καλαματιανός και πολύ άλλοι, από τη μια μεριά και μεν αποτελούσαν και αποτελούν σύμβολα της ελληνικότητας, από την άλλη όμως η εκτέλεσή τους μέχρι ακόμα και τη δεκαετία του 1980 σχετιζόταν με τους 'χωριάτες' και τους 'βλάχους'. Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι υπάρχει μια αμφισημία στην πολιτιστική ταυτότητα του Έλληνα. Από την μία πρέπει να συνδεθεί με την Δύση και για αυτό το λόγο χρησιμοποιεί το πιάνο στην διδασκαλία των παραδοσιακών χορών και από την άλλη πρέπει να συνδεθεί με την ιδιαίτερη παράδοσή του τόπου και για αυτό το λόγο δεν χορεύει Ευρωπαϊκούς χορούς. Η αμφισημία στην πολιτιστική του ταυτότητα παρουσιάζει μία ακόμη διάσταση. Από

την μία πρέπει να αποσυνδεθεί από την ύπαιθρο και τον αγροτικό πολιτισμό, και για αυτό απαξιώνονται οι παραδοσιακοί χοροί ως χοροί των 'βλάχων' και από την άλλη δεν έχει προλάβει να αστικοποιηθεί και για αυτό το λόγο το μόνο που μπορεί να χορέψει είναι οι παραδοσιακοί χοροί. Η παραπάνω αμφισημία δεν έχει μελετηθεί, αναλυθεί και ερμηνευθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Με αυτή την έννοια αποτελεί και μια πρόταση για περαιτέρω έρευνα.¹⁴ Παρόλα αυτά είναι σκόπιμο να γίνει μια επισήμανση. Οι ταυτότητες είναι «κοινωνικές κατασκευές»¹⁵ και ως εκ τούτου ενδέχεται να παρουσιάζουν αμφισημίες, αντινομίες και αντιθέσεις. Στη βάση των σκέψεων αυτών δεν είναι απαραίτητο ότι τα παραπάνω δημιουργούν κατ' ανάγκη προβλήματα αξιοπιστίας του προταθέντος στην εργασία ερμηνευτικού σχήματος. Καταληκτικά, ο χορός, όπως άλλωστε και κάθε πολιτισμικό μόρφωμα, συνιστά «ένα document humain, και σύμφωνα με τον Émile Durkheim ένα fait social» (Φλώρος, 2003:34). Η τοποθέτηση κάθε μορφώματος σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο με βάση τα δεδομένα της κάθε εποχής είναι αυτά που επιτρέπουν μια ορθή αποτίμηση των γεγονότων, αλλά και μια τεκμηριωμένη ερμηνεία τους. Το εγχείρημα αυτό επιχειρήθηκε στην εργασία αυτή όσο αφορά τη σχέση του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού και της Σωματικής Αγωγής.

Σημειώσεις

1. Αν και η χρήση του όρου σωματική αγωγή ίσως 'ξενίζει', θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο διάστημα που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία (1909-1983) ο όρος που χρησιμοποιούνταν ήταν αυτός της σωματικής αγωγής και για το λόγο αυτό χρησιμοποιείται και στο κείμενο. Από το 1983 και μετά, οπότε και υπήρξε ανωτατοποίηση του αντικείμενου, έγινε χρήση του όρου φυσική αγωγή. Η εργασία ωστόσο δεν καλύπτει το διάστημα αυτό.

2. Ποικίλες απόψεις έχουν διατυπωθεί για τους όρους 'παραδοσιακός', 'λαϊκός', 'χορός'. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ενδεικτικά Buckland (1983), Grau (1993), Kaerpler (1991), Kealiinohomoku (1972 & 1983), Koutsouba (1997), Κουτσούμπα (2002), Μαζαράκη (1984).

3. Η μόνη αντίστοιχη προσπάθεια ιστορικής μελέτης του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι η πτυχιακή εργασία των Αλωνιστιώτη και Καμολίκη (2006) που έχει εκπονηθεί στο Τ.Ε.Φ.Α.Α. του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την επίβλεψη της συγγραφέως. Στην ιστορική διάσταση του ελληνικού χορού στη σχολική εκπαίδευση έχουν ωστόσο αναφερθεί η Άντζακα-Βέη (2003) και η Γκαρτζονίκα (2009).

4. Ο Ιωάννης Φωκιανός γεννήθηκε το 1845 στην Αθήνα. Σπούδασε στην Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και παρότι δίδαξε μαθηματικά σε ιδιαίτερα μαθήματα για να μπορεί να συντηρηθεί ασχολήθηκε με την γυμναστική. Όντας φοιτητής της Φυσικομαθηματικής Σχολής παρακολούθη μαθήματα γυμναστικής στο Δημόσιο Γυμναστήριο από τον Παγώντα, ενώ ταυτόχρονα ιδρύει Γυμναστικό Σύλλογο με στόχο της διάδοσης της γυμναστικής και την ανασύσταση των Ολυμπιακών Αγώνων. Αργότερα δίδαξε γυμναστική από τη θέση του διευθυντή του Δημόσιου Γυμναστηρίου και διετέλεσε πρώτος πρόεδρος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου (Παυλίνης, 1953).

5. Η Εταιρεία Γυμναστική Μελετών όπως και το περιοδικό «Ελληνική Αγωγή» που εξέδωσε, ήταν στην ουσία έργο του Ευάγγελου Παυλίνη. Ο Παυλίνης παρότι σπούδασε Νομική, γράφθηκε και παρακολούθησε την Σχολή των Γυμναστών το 1906. Έτσι το 1908 αποφοίτησε από την Σχολή των Γυμναστών και ξεκίνησε

την καριέρα του ως γυμναστής στο Βαρβάκειο Γυμνάσιο. Το 1924 εκλέχθηκε στο διοικητικό συμβούλιο της νεοϊδρυθείσας Ένωσης Γυμναστών, ενός συλλόγου με επιστημονικούς και συνδικαλιστικούς στόχους. Το 1932 με πρωτοβουλία του ιδρύθηκε η Εταιρεία Γυμναστικών Μελετών και την επόμενη χρονιά εκδόθηκε το πρώτο επιστημονικό περιοδικό της με τίτλο «Ελληνική Αγωγή». Το περιοδικό εκδόθηκε τα έτη 1933, '34, '35, '36, '46, '47 και '49 βλ. Χειμάρρα, (1968).

6. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Ζουνχιά (2000:103), κάθε κίνηση μπορεί να εκδηλωθεί με δυο διαφορετικούς τρόπους οι οποίοι διαφοροποιούνται με βάση τον παράγοντα της πρόθεσης για κίνηση Έτσι έχουμε τις κινήσεις οι οποίες είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη και διατήρηση της ζωής και κινήσεις οι οποίες γίνονται στην προσπάθειά μας να εκφράσουμε κάποια συναισθήματα, να επικοινωνήσουμε, να αναπτυχθούμε ως προσωπικότητες. Στην πρώτη περίπτωση οι κινήσεις μας είναι λειτουργικές, ενώ στην δεύτερη περίπτωση είναι εκφραστικές.

7. Ο Αθανάσιος Ευταξίας (1849-1931) διετέλεσε τρεις φορές Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων, δύο επί των Οικονομικών και μία Πρωθυπουργός. Θεωρείται ως μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στα τέλη του 19ου αιώνα (για το έργο του Αθανάσιου Ευταξία στην εκπαίδευση βλ. Γαβρόγλου, Διάλλας και Μαρωνίτης, 2009 και Δερτιλής, Διάλλας και Μαρωνίτης, 2009).

8. Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (1745-1800) υπήρξε θιασώτης των ιδεών του Διαφωτισμού. Καινοτόμος ως προς τις φιλοσοφικές και κοινωνικές του αντιλήψεις κατόρθωσε να επηρεάσει τη νεότερη γενιά των λογίων του νεοελληνικού διαφωτισμού. Το συγγραφικό έργο του πλούσιο με πιο γνωστά έργα τα: Περί παιδων αγωγής, ή Παιδαγωγία (Βιέννη, 1779), Απολογία (Βιέννη, 1780), Θεωρία της γεωγραφίας (Κιτρομηλίδης, 1985).

9. Για την Γεωγραφία και τον ρόλο της στην διαμόρφωση του εθνικού χώρου βλ. Liakos (2007).

10. Για τον τρόπο με τον οποίο η διδασκαλία μπορεί να συμβάλει και στο επίπεδο της γλώσσας βλ. Κουτσούμπα, 2004.

11. Για τη διαφοροποίηση της χρήσης των όρων στον ελληνικό λαϊκό παραδοσιακό χορό και το σχετικό μετασηματισμό στο ιδεολογικό πλαίσιο, βλ. επίσης και την περίπτωση των Πανελληνίων Μαθητικών Καλλιτεχνικών Αγώνων Ελληνικού Παραδοσιακού Χορού (Γκουσδοβά και Κουτσούμπα, 2006).

12. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι, εκτός από τη σύγχρονη άποψη της εύλογης σύνδεσης μεταξύ της Σωματικής Αγωγής και του χορού, επειδή η παρούσα μελέτη είναι και ιστορική, είναι σκόπιμο να αναφερθεί και μια ουσιώδης ετερότητα που υφίσταται μεταξύ γυμναστικού ρυθμού της κίνησης κατά τα δυτικά πρότυπα και του ελληνικού ρυθμού της κίνησης κατά την προσωπία, η οποία ιδίως στην ποίηση και στην μουσική, χαρακτηρίζεται από τους λεγόμενους «συμπλεγμένους πόδες», φαινόμενο μάλλον άγνωστο στην δυτική ρυθμολογία και την μετρική της. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Τυροβόλα, 1992.

13. Όπως επισημαίνει ο θεωρητικός της εκπαίδευσης Apple (1990), η ανάπτυξη ενός προγράμματος εκπαίδευσης εμπεριέχει εκτός από εκπαιδευτικά στοιχεία και πολλά ιδεολογικά και πολιτικά. Πολλά από αυτά τα πολιτικά και ιδεολογικά αφορούν την διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας. Επίσης πολύ καλή θεωρητική

ανάλυση του ζητήματος αυτού κάνει και ο Άντερσον (1997).

14. Τα ζητήματα αυτά της αμφισημίας στον ελληνικό παραδοσιακό χορό έχουν ωστόσο μελετηθεί από τη συγγραφέα τόσο στην περίπτωση των χορευτικών συγκροτημάτων στην Πλάκα (Koutsouba, 1991, Gore & Koutsouba, 1994), όσο και στην περίπτωση της χορευτικού φαινομένου στο νησί της Λευκάδας (Koutsouba, 1997).

15. Ο όρος «κοινωνική κατασκευή» εμπεριέχεται στη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής ή κονστρουκτιβισμού (Hobsbawm & Ranger, 1983; Hobsbawm, 1994; Smith, 1990; Anderson, 1991; Bayard, 1996; Stets & Burge, 2000) η οποία αντιμετωπίζει τα άτομα πολιτισμικά θεωρώντας ότι η δράση τους και οι κοινωνικές τους σχέσεις είναι πολιτισμικές και κοινωνικές κατασκευές και ως εκ τούτου δεν συνιστούν δεδομένες ιδιότητες (Παπαταξιάρχης 2006α, 2006β, Ingold 1996, Γκέφρου-Μαδιανού 1999). Για μια αναλυτική μελέτη της κατασκευής της ταυτότητας σε σχέση με τον ελληνικό λαϊκό παραδοσιακό χορό βλ. Koutsouba (1997), Manos (2002), Μάνος (2004, 2006), Μάργαρη (2004), Πανοπούλου (2001), Παπακώστας (2007), Ζογράφου & Pateraki (2008), Ζογράφου, & Ρίργου (2008).

Βιβλιογραφία

- ADSHEAD J. (ed) . *Ανάλυση του χορού: Θεωρία και πράξη*. Αθήνα, Πασχάλιδη, 2007.
- ΑΛΩΝΙΣΤΙΩΤΗ Ε & ΚΑΜΟΛΙΚΗ Μ. Η πορεία του ελληνικού παραδοσιακού χορού στο πλαίσιο της φυσικής αγωγής από το 1909 έως σήμερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. *Πτυχιακή εργασία*. Αθήνα, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006.
- ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ Ε. Προσωπική συνέντευξη, 2005.
- ΑΝΤΖΑΚΑ-ΒΕΗ Α. Ο ελληνικός χορός στα σχολεία. Οι απαρχές. Στο: Ο χορός στην εκπαίδευση. *Πρακτικά 17^{ου} Παγκόσμιου Συνεδρίου για την Έρευνα του Χορού*, Α. Ράφτης (επιμ). Αθήνα, Διεθνής Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης, σ. 233-240, 2003.
- ΑΝΤΕΡΣΟΝ Μ. *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα, Νεφέλη, 1997.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης 1833-1929* (τ. Α'-Γ'). Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1987.
- APPLE MW. *Ideology and curriculum*. London, Routledge, 1990.
- Β Γ. Πρόσωπα: Ηλίας Δήμας. *Χορεύω*, 11: 54-57, 2010.
- ΒΕΡΕΜΗΣ Θ, ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π, ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ι, ΚΩΦΟΣ Ε & ΚΙΤΡΟΦΕ Α. *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003.
- BUCKLAND T. Definitions of folk dance: some explorations. *Folk Music Journal* 5: 315-332, 1983.
- ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ Κ, ΔΙΑΛΛΑΣ Α & ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ Ν. *Πανεπιστήμιο Αθηνών: οι απαρχές του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, 1880-1911*. Αθήνα, Ερευνητικό πρόγραμμα του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, 2009.
- ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Θ. *Οδοιπορικό της Γυμναστικής Επιστήμης στην Ελλάδα από το 1834 έως το 1998*. Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1998.
- ΓΚΑΡΤΖΟΝΙΚΑ Ε. Παραδοσιακός χορός στην εκπαίδευση από το 1914 έως σήμερα. *Διδακτορική διατριβή*. Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2009.
- ΓΚΟΥΣΔΟΒΑ Μ & ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑ Μ. Παρουσίαση των Πανελληνίων Μαθητικών Καλλιτεχνικών Αγώνων και των μορφών τέχνης σε αυτούς. *Θεατρογραφίες* 14: 98-105, 2006.
- ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γ, ΔΙΑΛΛΑΣ Α & ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ Ν. *Πανεπιστήμιο και Πολιτική, 1880-1900*. Αθήνα, Ερευνητικό πρόγραμμα του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, 2009.
- ΔΗΜΑΣ Η. Προσωπική συνέντευξη, 2005.
- ΦΛΩΡΟΣ Κ. *Ο άνθρωπος, ο έρωτας και η μουσική*. Αθήνα, Νεφέλη, 2003.
- FOSTER J. *The influence of Rudolf Laban*. London, Lepus Books, 1977.
- ΦΥΛΑΚΤΟΣ Γ. Ο Τσαμικός χορός από γυμναστικής απόψεως. *Ελληνική Αγωγή* 9-10 :210-212, 1933.
- GIURCHESCU A. The power and the dance symbol in its socio-political aspects. In: *Dance and its Socio-Political Aspects, Dance and Costume. Proceedings of 17th Symposium of the International Council for Traditional Music (ICTM) Study Group on Ethnochoreology*, I Loutzaki (ed). Nafplion, Peloponnesian Folklore Foundation & International Council for Traditional Music, pp. 15-24, 1994.
- GORE G & KOUTSOUBA M. The sociopolitics of "airport art" and the Greek dance groups of Plaka. In: *Dance and its Socio-Political Aspects, Dance and Costume. Proceedings of 17th Symposium of the International Council for Traditional Music (ICTM) Study Group on Ethnochoreology*, I Loutzaki (ed). Nafplion, Peloponnesian Folklore Foundation & International Council for Traditional Music, pp. 29-33, 1994.
- GRAU A. John Blacking and the development of dance anthropology in the United Kingdom. *CORD Dance Research Journal* 25:21-31, 1993.
- KAEPPLER LA. American approaches to the study of dance. *Yearbook for Traditional Music* 23: 11-21, 1991.
- KEALINOHOMOKU J. Folk dance. In: *Folklore and folklife, An introduction*, D Richard (ed). Chicago, Chicago University Press, p. 381-404, 1972.
- KEALINOHOMOKU J. An anthropologist looks at ballet as a form of ethnic dance. In: *What Is Dance?*, R Copel & M Cohen (eds). Oxford, Oxford University Press, pp. 533-549, 1983.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. *Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Αδαμαντίου Κοραή: Πρόταση ερμηνείας*. Διήμερο Κοραή, σσ. 102-112, 1984.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. *Ιώσηπος Μοισιόδακας: Οι συντεταγμένες της δυτικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985.
- ΚΟΥΛΟΥΡΗ Χ. *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*. Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1997.
- KOUTSOUBA M. The Greek Dance Groups of Plaka: A Case of "Airport Art". *MA dissertation*, University of Surrey, 1991.
- KOUTSOUBA M. Plurality in motion: Dance and cultural identity on the Greek Ionian island of Lefkada. *PhD Thesis*, University of London, 1997.
- KOUTSOUBA M & TYROVOLA V. A complimentary existence: a rationale for the teaching of Greek folk dance in the Departments of Physical Education and Sport Science in Greece. In: *Sport and Quality of Life, Proceedings of II World Congress of Physical Activity and Sport Sciences*, Granada, pp. 103-108, 2003.
- ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑ Μ. Χορολογία και Εθνοχορολογία/Ανθρωπολογία Χορού. Για μια αποσαφήνιση των όρων. *Εθνολογία* 9: 191-213, 2002.
- ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑ Μ. Η συμβολή της διδακτικής του ελληνικού παραδοσιακού χορού στη σύγχρονη ελληνική πολυπολιτισμική κοινωνία. Στο: *Χορευτικά Ετερόκλητα*, Ε Αудиός κ.ά. (επιμ). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 213-226.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α. *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*. Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, 1978.
- ΛΙΑΚΟΣ P. Historical time and national space in modern Greece. In: *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present*, H Tadayuki & H Fukuda (eds). *Slavic Euroasian Studies* 15: 205-227, 2007.
- ΛΟΥΤΣΑΚΗ Ρ. Οι ελληνικοί χοροί. Κριτική θεώρηση των βιβλίων του παραδοσιακού χορού. *Εθνογραφικά* 8:27-46, 1992.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗ Δ. *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*. Αθήνα, Κέδρος, 1984.

- MANOS I. Visualising culture-demonstrating identity. *PhD Thesis*, Hamburg Universitat, 2002.
- ΜΑΝΟΣ Ι. Ο χορός ως μέσο για τη συγκρότηση και διαπραγμάτευση της ταυτότητας στην περιοχή της Φλώρινας. Στο: *Χορευτικά ετερόκλητα*, ΕΦ Αυδίκος, Ρ Λουτζάκη & Χ Παπακώστας (επιμ). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 51-71, 2004.
- ΜΑΝΟΣ Ι. Χορευτικές περιστάσεις, επίδειξη ταυτότητας και ιδιοποίηση του πολιτισμού. Στο: *Χορός και ταυτότητα στα Βαλκάνια*, 3^ο Συνέδριο Λαϊκού Πολιτισμού, Π Πανοπούλου (επιμ). Σέρρες, ΤΕΦΑΑ Σερρών, σσ. 401-407, 2006.
- ΜΑΡΓΑΡΗ ΝΖ. Χορός και ταυτότητα: Έλληνες εκτός Ελλάδος. Στο: *Χορευτικά ετερόκλητα*, Ε Αυδίκος, Ρ Λουτζάκη & Χ Παπακώστας (επιμ). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 95-110, 2004.
- McFEE G. *The concept of dance education*. London & New York: Routledge, 1994.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ Σ. *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)*. Αθήνα, Gutenberg, 2001.
- ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Κ. Η χορευτική ταυτότητα των Βλάχων του Ν. Σερρών. *Διδακτορική διατριβή*. Θεσσαλονίκη: ΤΕΦΑΑ Σερρών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ Χ. Χορευτική-μουσική ταυτότητα και ετερότητα: Η περίπτωση των Ρομά της Ηράκλειας του Νομού Σερρών. *Διδακτορική διατριβή*. Βόλος, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2007.
- ΠΑΥΛΙΝΗΣ Ε. *Ιστορία της Γυμναστικής*. Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, 1953.
- PECKHAM R. *National histories, natural states: Nationalism and the politics of place in Greece*. London, Tauris, 2001.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Χ. Ο χορός ως στοιχείο αγωγής. *Γυμναστική* 1-2: 5-10, 1952.
- STETS J & BURKE P. Identity theory and social identity theory. *Social Psychology Quarterly* 63: 224-237, 2000.
- ΤΖΑΚΗΣ Δ. Το κλέφτικο και το ρεμπέτικο τραγούδι: εθνικοί μύθοι και λαογραφικές αναζητήσεις. Στο: *Τέχνες II, Επισκόπηση ελληνικής μουσικής και χορού, ελληνική μουσική πράξη, λαϊκή παράδοση-νεώτεροι χρόνοι*, Τόμος Γ', Ν Γράψας κ.ά. (επιμ). Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σσ. 293-308, 2003.
- ΤΥΡΟΒΟΛΑ Β. *Ελληνικοί Παραδοσιακοί Χορευτικοί Ρυθμοί*. Αθήνα, Gutenberg, 1992.
- WALL J & MURRAY N. *Children and movement: Physical education in elementary school*. USA, WC Brown, 1990.
- ΧΕΙΜΑΡΑ Κ. *Το νόημα της Γυμναστικής και η ογδοηκονταετηρίδα από την γέννηση του Πανλίνη*. Αθήνα, 1968.
- ΖΟΥΧΝΙΑ Κ. *Φυσική αγωγή στο δημοτικό σχολείο: Προς τη «δια βίου» άσκηση*. Αθήνα, 2000.
- ZOGRAFOU M & PATERAKI M. The 'invisible' dimension of Zorba's dance. *Yearbook for Traditional Music* 39: 117-131, 2008.
- ZOGRAFOU M & PIPYROU S. Dancing in history: Social-political aspects of dance identity of two distinctive groups in Greece. *Studia Choreologica* X: 25-41, 2008.